

LES RÀPITES (*RÂBITA*) ISLÀMIQUES I LA TOPONÍMIA CATALANA

Míkel de EPALZA

L'aparició d'un llibre (*La Ràpita Islàmica: Història Institucional i altres Estudis Regionals. I Congrés de les Ràpites a l'Estat Espanyol (7-10 setembre 1989)*)¹ amb estudis relacionats amb el topònim *ràbita*, àrab i islàmic (àrab, per la llengua, i islàmic, per referir-se a una institució d'aquesta religió), permet presentar noves perspectives d'investigació sobre aquest topònim en particular i sobre la naturalesa de topònims d'origen àrab a Catalunya i a altres terres de llengua catalana². Els estudis sobre la toponímia àrab o d'època àrab formen un capítol de la ciència onomàstica, molt desenvolupada arreu del món, com ho són altres camps d'estudis onomàstics peninsulars no romànics, com ara els pre-llatins³. Aquests topònims d'origen àrab formen part -no cal insistir-hi- del patrimoni onomàstic català d'origen històric oriental i d'origen lingüístic semític, que vénen per l'àrab i l'islam, mentre que els d'origen semític hebreu oriental han vingut sobretot per la Bíblia judeocristiana i pel cristianisme i el seu santoral (altres orígens semítics orientals són més escassos o discutibles).

Els topònims derivats de la paraula aràbigu-islàmica *ràbita* i que encara es conserven són prou nombrosos a terres catalanòfones, a més dels que solament estan documentats en documents històrics:

1. La Ràpita (municipi de Vallfogona de Balaguer, Noguera).
2. El Rebato (municipi d'Abreva, Baix Llobregat).
3. La Ràpita (municipi de Santa Margarida i els Monjos, Alt Penedès).
4. La Ràpita (municipi de l'Albiol, Baix Camp).
5. La Ràpita (municipi de Sant Carles de la Ràpita, Montsià).
6. Sa Ràpita (municipi de Campos, Mallorca).
7. La Ràpita (municipi d'Algímia d'Almonesir, Alt Palància).
8. Les Rotes (municipi de Dénia, Marina Alta).
9. Roabit (municipi de Xàbia, Marina Alta).
10. La Ràpita (municipi de Benissa, Marina Alta).

El fet que quasi tots aquests topònims no siguin administrativament de municipis, ans bé de pedanies o partides, llocs menors o rurals, està relacionat amb la naturalesa aïllada d'aquests establiments musulmans i ha permès la conservació de llur nom fins als nostres dies, característiques toponímiques que es donen també en altres

topònims relacionats amb les ràpites, a la resta de la Península: La Rábida (de Palos de Noguer, prov. de Huelva), Arrábida (prov. de Setúbal, Portugal), La Rábida (d'Alcalá La Real, prov. de Jaén), La Rábida (d'Albuñol, prov. de Granada), La Rábida (d'Albarracín, prov. de Terol), Rebato (prov. de Múrcia), etc.

El llibre recentment publicat és el fruit d'una curiositat toponímica, del Grup "Arrels" de Sant Carles de la Ràpita, dirigit per Valeri Boet. Amb el suport de diverses autoritats locals, regionals, estatals i internacionals, van organitzar unencontre amb una doble finalitat: d'una banda, agermanar les diversos poblacions de l'Estat que portaven noms també derivats de la *rábida* àrab/islàmica, i, d'una altra, estudiar científicament aquest nom en totes les seves dimensions (filològica, històrica, geogràfica, religiosa, social, arqueològica, etc.). La part científica, que vaig organitzar, va aplegar un nombrós públic local, a més d'una dotzena d'especialistes hispànics i àrabs i alguns historiadors de la regió, que afegiren noves dades sobre la història àrab de la zona. Encara que les dues finalitats mencionades només es van assolir parcialment (només van vindre representants de Mallorca, del Penedès, de la Noguera i de Jaén, i els estudis científics encara no abracen tots els aspectes del tema), el resultat és un volum prou important, potser un dels estudis més voluminosos i pluridisciplinats que s'hagin fet fins ara sobre un topònim català concret.

Aquests estudis permeten conèixer millor la metodologia per l'estudi dels topònims d'origen, i d'època àrab a terres catalanes (de la Catalunya Vella -del segle VIII-, de la Catalunya Nova -fins al segle XII- i de les Balears i el País Valencià -fins al segle XIII), amb llur evolució posterior. Crec que a més de les dimensions filològiques -sempre necessàries, però amb els problemes específics de les homofonies, en àrab i en català- aquesta metodologia d'estudi, pluridisciplinada i contrastada, pot fer avançar les investigacions científiques sobre aquesta part molt específica del patrimoni onomàstic català. Penso especialment en els topònims àrabs relacionats amb camps semàntics molt arrelats en la sociologia i en la geopolítica islàmiques, com ara els de la religió, els vials de la xarxa de control polític dels espais i els de les estructures comarcals de l'hàbitat d'època musulmana. Totes aquestes dimensions de la toponímia no solament són profitoses per a identificar i comprendre els topònims. Ans bé transformen sovint aquests noms d'origen àrab en documents històrics insubstituïbles, ja que el període de domini polític musulmà a terres catalanes és una època prou escassa en testimonis documentals d'unes terres i d'una societat que sabem que estava globalment sotmesa al poder polític i social dels àrabs i de l'islam. Tant l'estudi dels orígens àrabs d'aqueixos topònims com de llur evolució en la societat cristiana i romànicoparlant poden guanyar molt d'un estudi pluridisciplinari i conjunt, com el que es va començar en el congrés de Sant Carles de la Ràpita.

De totes maneres, aquest volum d'estudis obre noves perspectives de recerca, partint de les nombroses i molt diverses dades presentades, per confirmar, matisar i completar les actuals informacions, de vegades contradictòries i, de totes maneres, sempre provisionals, a l'espera d'aprofundiments ulteriors.

Per a l'estudi del topònim "Rábida" i dels seus derivats, s'havia de començar privilegiant l'element àrab original, perquè era el menys conegut, fins i tot pels arabistes. Ara s'han obert noves perspectives islàmiques (sòcio-religioses), però també

filològiques àrabs. Falten encara més estudis de tema àrab-islàmic (vegeu, al final, “Conclusions i perspectives”), però sobretot més estudis històrics i geogràfics d’època cristiana, molt rica i documentada. Un futur congrés o encontre s’hauria de fer al voltant de petites comunicacions, fruit de taules redones de discussió, amb sessions públiques de conclusions (fórmula del *Bulletí Interior de la Societat d’Onomàstica* i dels seus col·loquis, però més especialitzats, al voltant sols d’aquest topònim). Seria una fórmula nova de recerca toponímica, pluridisciplinària, per a fer avançar la ciència, cada vegada més monogràfica.

La filologia: de *râbita* a *ràpita*

El primer pas era, evidentment, provar la identificació del topònim català actual “Ràpita” amb la paraula àrab “râbita”. Fonèticament, només hi ha el canvi de labials *b* a *p* (o de dentals *t* a *d*, en cas del topònim andalús Rábida). Fins i tot l’accent tònic o d’intensitat correspon a la vocal llarga *â* de l’àrab. L’article que precedeix el nom català de “la Ràpita” correspon també amb l’article àrab *al*, modificat de la mateixa manera en tants i tants topònims hispànics i especialment catalans d’origen àrab⁴.

Aquesta identificació és tan evident, per als especialistes en toponímia àrab o d’origen àrab, que ningú no s’ha molestat a analitzar detingudament el procés d’aquestes modificacions. I s’hauria de fer, encara que sigui molt fàcil d’explicar, per paral·lelisme amb d’altres mots, lèxic o toponímics, d’origen àrab en català⁵. Aquesta presentació analítica és un pas metodològic previ, perquè l’etimologia ha de fonamentar-se sempre en les característiques generals -prou conegudes- dels processos d’evolució fonètica de les paraules, d’unes llengües a d’altres, d’uns períodes històrics a d’altres.

És necessari, especialment, en el cas concret de “Ràpita”, no perquè hi hagi cap dubte seriós, a nivell científic, sobre la identificació *Râbita/Ràpita*, sinó per mostrar als no-especialistes la coherència científica d’aquesta identificació, per les raons que ho fan evident als especialistes que estan prou familiaritzats amb aquelles característiques generals dels processos d’evolució fonètica. El principi d’autoritat científica dels especialistes en toponímia àrab o en toponímia romànica o catalana⁶ no basta per a alguns, en el cas de *Râbita/Ràpita*, per acceptar l’etimologia àrab de la paraula, i hi ha gent que s’estima més buscar una etimologia en les llengües que coneix, en castellà o en català, abans d’admetre una etimologia forana: és el cas per la Ràpita del Penedès, on s’ha invocat l’existència d’una companyia de transports “La Ràpida” -que mai no s’ha provat documentalment que hagi existit- per explicar l’origen del nom d’aquesta petita població al costat de Vilafranca⁷. Però hi ha historiadors no especialitzats en temes àrabs que tenen dificultat d’admetre les conclusions dels arabistes perquè no en veuen el raonament i creuen que se’ls exigeix un “acte de fe” difícil, com ho explica tan bé Josep Maria Salrach⁸. Se’ls ha de facilitar l’acceptació racional al raonament científic dels especialistes, que no és un “acte de fe”, ans bé un reconeixement d’autoritat especialitzada en uns camps científics determinats.

El rigor filològic en els estudis d’etimologies de topònims catalans d’origen àrab és molt important. Normalment, el pas de l’àrab al català segueix sempre unes pautes generals, conegudes, i si no les segueix s’hauria de rebutjar aquesta etimologia o

provar-la amb arguments realment convincents. Però aquest rigor filològic, basat en l'homofonia, no basta. D'una banda, en passar un topònim o qualsevol paraula àrab, d'una societat àrabparlant a una societat romànicoparlant, hi ha un procés de "romantització", popular o d'hipercultisme⁹, de substitució del sentit del mot àrab per un d'hispanic més proper, tot i conservar la forma àrab original o transformar-la lleugerament: és el cas de *Râbita* transformada per alguns en *Ràpida*, o de la graciosa etimologia d'Alacant com que el moro "Alí canta", pel topònim iber *Ilu-kant* ("la ciutat del penya-segat") modificat en llatí *Lucentum* ("lluminós"), conservat fossilitzat pels àrabs *Laqant* i transformat en pseudo-arabisme del català *Alacant*. La modificació per homofonia és un fenomen conegut en els topònims i pot provocar diversitat d'origens etimològics, com ho he provat en el cas prou conegut del "*Cid*", d'origen àrab molt variat¹⁰. Una etimologia àrab no és, doncs, excloent d'altres etimologies romàniques posteriors.

Però, a més a més, l'homofonia no basta en els arabismes del català. L'etimologia àrab d'una paraula, d'un mot o d'un nom s'ha de confirmar amb altres dades, especialment de coherència semàntica. El cas de *Râbita/Ràpita* ens dona un ampli camp de coherències semàntiques, a més de les homofòniques. Això ha justificat l'estudi pluridisciplinar del congrés de Sant Carles de la Ràpita.

La documentació medieval, àrab, llatina i romanç sobre les *râpites* / *râbita*-s.

Una de les aportacions més notables del congrés de Sant Carles de la Ràpita va ser arreplegar gran part de la documentació esparsa en bibliografia àrab, francesa i espanyola referida a les *râpites*.

La documentació en àrab prové de mencions de textos històrics¹¹ i religiosos¹². Es van analitzar especialment els textos àrabs referits a una famosa *râpita* de la zona de Tortosa, que podria coincidir amb la del topònim de Sant Carles de la Ràpita, i un important document llatí del segle XI, d'abans de la conquesta cristiana, que es refereix directament a aquest lloc¹³. Alguns estudis monogràfics van arreplegar documentació àrab i cristiana sobre altres llocs concrets, com ara les *râpites* de la Vall de l'Ebre i del Xarc-Al-Andalus ("Orient de la Península Ibèrica")¹⁴, la *râpita* d'Alcalà la Real (Jaén)¹⁵ i la de Guardamar del Segura¹⁶. Però la documentació cristiana, segurament molt abundant, només va ser important pel cas del territori del regne de Granada i pel discutible cas de la *râpita* d'Ascó¹⁷.

Es pot sospitar que hi ha encara molta més documentació explotable. I que seria molt profitós fer-ho, perquè en aquests estudis la pobresa relativa de les fonts fa que el comparatisme pugui il·luminar la realitat històrica amb aspectes nous i matisadors, que evitin simplificacions i esquematismes deformants.

Del del punt de vista àrab, cal estudiar molt més els textos jurídics, del dret teològic musulmà o *fiqh*, referents al *ribât* com a institució i obligació islàmiques substituïdes del *jihâd* o "guerra religiosa" islàmica. També s'hauran de mirar els comentaris corànics als cinc passatges de l'Alcorà relacionats amb l'obligació del *ribat*¹⁸. I estudiar més la documentació relativa a les *râpites* i *ribats* de la costa magrebina, des de l'Edat Mitjana als nostres dies.

Des del punt de vista de la documentació d'època cristiana (en llatí, en català i en castellà), falten encara moltes monografies sobre l'evolució de topònims relacionats amb les ràpites, fins als nostres dies. Com que es tracta de topònims generalment situats en zones rurals (per les raons estratègiques que es diran), han deixat poca documentació escrita, fins a èpoques tardanes. Però, en canvi, aquesta situació perifèrica de les ràpites en relació amb les implantacions urbanes d'època cristiana ha fet que es conservin millor en la toponímia de les partides rurals, fins a l'època moderna. I no es pot admetre la posició dels qui rebutgen un origen àrab d'un topònim pel sol fet que només estigui documentat en època cristiana tardana¹⁹.

Documentació d'altres regions, de la Península (d'Espanya i de Portugal) i del Magreb veí, poden enriquir no solament el coneixement d'aquesta institució militarista islàmica en la seva globalitat i en la seva evolució social i històrica, ans bé poden millorar el coneixement dels topònims històrics i actuals, filològicament, però també en llur localització geogràfica i de petges arquitectòniques conegudes per l'arqueologia.

La *râbita*, institució islàmica generadora de topònims

La paraula àrab *râbita* designa, globalment, una petita mesquita o lloc de pregària musulmana, on es reuneixen pietosos musulmans per fer pràctiques de devoció, generalment sota la direcció d'un mestre d'espiritualitat.

La paraula pertany, filològicament -té la morfologia d'un participi actiu, femení-, a una família de paraules que tenen una mateixa arrel trilitera *r-b-t*, amb sentit general de lligam, de lligar fermament. En el camp religiós, ha donat paraules específiques -curiosament semblants al llatí *religió*, de *religare*-: *ribât* (espiritualitat de defensa militar de l'islam), *râbata* (esforçar-se per fer el ribat), *murâbit* (el que fa el ribat), *ribât* (fortalesa de defensa del territori musulmà) i *râbita*. Els sentits d'aquestes paraules i llur relacions tenen matisos diversos, segons les èpoques de l'islam medieval, i encara s'han de precisar, en futures investigacions, alguns dubtes o divergències entre els especialistes²⁰.

La paraula *râbita* ve, doncs, d'un precepte o institució islàmica relacionada amb la guerra religiosa que han de fer els musulmans per llur comunitat. Però així com el conegut *jihâd* o "guerra santa" obliga els musulmans a lluitar quan són convocats per llur autoritat legítima, contra els enemics de l'islam, el *ribât* no és més que un substitutiu personal (o d'un col·lectiu "privat"), quan no es pot complir amb el *jihad* i es desitja obtenir els premis del paradís promesos per Déu en l'Alcorà als qui moren en el *jihad*²¹.

La paraula àrab *râbita* engendra, doncs, topònims relacionats amb el lloc i l'edifici on es practiquen les pràctiques pietoses del ribat, les mesquitetes on preguen, estudien i es reuneixen els pietosos musulmans per fer el ribat, en nombre més o menys gran, per temps més o menys llarg.

Aquestes menes de "convents" (amb estructura i ideologia evidentment molt diferents de les cristianes) sembla que tenien primitivament el nom grec i llatí cristianitzat de *monestir*, arabitzat en àrab com *al-munastîr*: un "al-munastir" reunia unes

quantas “ràbita”²². El més conegut era l’Al-munastîr de la costa tunisenca (segle VIII), actualment la ciutat de Monastir, a Tunísia, amb el seu ribat o fortalesa i les seves dues mesquites, la general i la “de les dones”²³. El millor al-munastir conservat és el de Xarc-Al-Andalus, descobert recentment sota les dunes de Guardamar del Segura (província d’Alacant), amb les seves 22 mesquitetes o ràpites. Els al-munastirs també han donat topònims, en terres àrabs, conservats en terres hispàniques en formes d’Almonacid, Almonachil, Almoester, etc.²⁴.

El comparatisme per a l’estudi de les ràpites/ràbita

Només calen unes ratlles per a insistir en la importància de comparar llocs on es troben topònims d’una mateixa etimologia àrab, homòfons, per comprendre llur etimologia. És particularment el cas de les ràpites.

Constatada l’homofonia, com a fonament del coneixement de l’etimologia, aquesta porta al coneixement semàntic del procés i de les raons que van portar els àrabs-musulmans a donar aqueix nom a aqueix lloc, en un moment històric determinat, del VIII al XII, en terres de Catalunya. Posar noms als llocs és un procés bastant ben conegut, pel que fa als àrabs, encara que quedin molts processos que s’han d’estudiar més. Però es pot afirmar que els topònims àrabs corresponen generalment a la càrrega semàntica de llur etimologia. En el cas de les ràpites, és que en aqueix lloc hi havia una ràbita, “mesquiteta islàmica per acomplir el deure religiós del recés militarista del ribat, en comunitat, sota la direcció d’un mestre espiritual, fent...”. El caràcter descriptiu ben conegut de la càrrega semàntica dels topònims, abans noms comuns de designació d’un lloc, permet de comprendre la visió que en tenien els àrabs, quan van donar nom al lloc, amb funció primerament descriptiva.

Però per a conèixer ben bé aquesta càrrega semàntica, descriptiva, dels noms àrabs que van donar noms de lloc, no basten sovint els diccionaris àrabs, pel caràcter culte d’aqueixos vocabularis entre els àrabs, amb paraules tretes del seu ús literari, i no pas parlat, regional, dialectal. És també el cas de *ràbita*, en el seu ús a Al-Andalus. I això sense comptar amb els diferents usos que sembla que va tenir la paraula segons els segles, de designar les mesquitetes d’un conjunt almunastir, a designar una mesquiteta aïllada, rural o periurbana.

En aquest sentit també l’estudi pluridisciplinar i comparatista de les ràpites pot ser molt il·lustratiu, metodològicament.

Aquesta comparació pot ser lingüística o d’altres àmbits semàntics. En el cas de *ràpita*, es poden presentar dos procediments comparatistes molt enriquidors, entre altres: la comparació lingüística de la paraula *ràbita* amb altres paraules coràniques de la mateixa arrel àrab *r-b-t* en l’Alcorà, que ens dóna l’espiritualitat i les pràctiques religioses de les ràpites -el que es feia a la ràpita de terres catalanes- i l’estudi arquitectural que l’arqueologia ha revelat a les ruïnes de Guardamar del Segura -en quins edificis vivien i pregaven els habitants de les La Ràpita concretes de terres catalanes-. Sense aquestes i altres comparacions, l’estudi purament fonètic o lèxic d’aquests topònims d’origen àrab queda encara un poc pobre. És el que s’ha intentat de fer en les investigacions del congrés de Sant Carles de la Ràpita.